

Hadith-based Macaronic Language in Prophetic and Alawi Panegyrics: Ibn Husam Khusfi's Divan as a Case in Point

Ahmad Lamei Giv*

Abdullah Mohammadi**

Abstract

Most of the poetry of Muhammad ibn Husam Khusfi, the ninth-century Shii poet, is devoted to the virtues and praises of the Ahl al-Bayt (peace be upon them). His divan contains a collection of significant hadiths of the Shii tradition. With his mastery over hadiths and narrations, he incorporated sayings from the Ahl al-Bayt into his poetry wherever the context required, to the extent that his divan may be considered a book of hadith in verse. The literary device of bilingualism, called macaronic language in rhetoric, is when poetry is composed in two or more languages. Using a descriptive-analytical method, this paper seeks to answer the following questions: What kinds of macaronic language is used in Ibn Husam's divan, what themes do they convey, and for what purposes did the poet employ them? To address the research questions, the paper explores allusions to hadith in Ibn Husam's divan and their intra-textual functions. In his works, examples of all forms of macaronic language can be found—whether authored by the poet himself, Qur'anic, hadith-based, or proverbial. The findings show that the most frequent type of macaronic language in Ibn Husam's divan is Qur'anic and hadith-based. His Shii faith and sincere belief in the guardianship of Imam Ali (peace be upon him) led him to use numerous hadiths that highlight the lofty rank of the Imam and his succession. His hadith-based macaronic language revolves around five semantic axes, including the attributes of the Prophet (peace be upon him) and his exalted rank; the attributes of Imam Ali; the question of the Prophet's succession; the hadiths of the Prophet (peace be upon him) and the hadiths of Imam 'Ali (peace be upon him). Whenever Ibn Husam felt that citing the original hadith would have a stronger impact on the audience, he employed the device of macaronic language. Moreover, his life of contentment and modest means led him to frequently use hadiths with themes

*Associate Professor, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Birjand, Birjand, Iran (Corresponding Author). ahmad.lamei2@birjand.ac.ir

**PhD Student in Comparative Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Birjand, Birjand, Iran. abdollahmohammadi@birjand.ac.ir

How to cite article:

Lamei Giv, A., & Mohammadi, A. (2025). Hadith-based Macaronic Language in Prophetic and Alawi Panegyrics: Ibn Husam Khusfi's Divan as a Case in Point. *Journal of Ritual Culture and Literature*, 4(7), 235-256. doi: [10.22077/jcrl.2025.7746.1137](https://doi.org/10.22077/jcrl.2025.7746.1137)

Copyright: © 2025 by the authors. *Journal of Ritual Culture and Literature*. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

of satisfaction and frugality. The words *Ali*, *wali*, *Dhu al-Fiqar*, and *lā fatā* are among the most recurrent terms in the divan of Ibn Husam Khusfi.

Keywords: Ibn Husam Khusfi, Prophetic and Alawi Virtues, Hadith-based macaronic language, Prophet's Succession.

Introduction

Macaronic language or *Mullama* occurs when a poet composes a verse in Persian and follows it with another in a different language, most often Arabic. Sometimes a poet alternates between Persian verses and verses in other languages within the same poem. Etymologically, the word *Mullama* is derived from *luma'ah*, which refers to a dried fragment of a plant that remains, or a section of cloth or paper in which one part is bright and another dull. By extension, *Mullama* or *luma'ah* signifies something composed of two distinct elements (Homaei, 2010: 146).

The rhetorical art of bilingual composition, referred to by classical rhetoricians as macaronic language is the practice of writing poetry in two or more languages (Kazazi, 2008: 91). This literary device has a long history in Persian literature and was employed by poets for specific purposes. Macaronic language in Persian poetry dates back to the early 4th century AH, with the earliest surviving example attributed to Martyr Balkhi, a contemporary of Rudaki (Modaberi, 1991: 27).

Throughout Persian literary history, poets known as *Dhu al-Lisanayn* (possessors of two tongues) composed poetry in both Persian and Arabic. Among them was Masud Sa'd Salman who composed extensively in Arabic and is even credited with having produced a complete divan in that language. Many later poets—including Sana'i, Khaqani, Sa'di, Rumi, Hafez, and Jami—employed macaronic language. Until the 7th century, such bilingual compositions typically combined Persian and Arabic. Then, examples appeared in other languages and dialects, such as Turkish, Shirazi, and Gilaki. Jami, a prolific 9th-century poet, composed 145 ghazals with macaronic language, making him the most productive poet in this genre (2012: 151). In modern times, poets such as Shahryar have written in macaronic language in Persian-Turkish forms.

Ibn Husam Khusfi, a 9th-century AH poet from Quhistan, came from a family known for poetry, literature, preaching, and leadership. He was highly proficient in syntax, semantics, expression, astronomy, and history, and excelled particularly in interpretation, hadith, and the science of genealogy. One of Ibn Husam's remarkable strengths was his mastery of Arabic and his profound familiarity with the Holy Quran and hadiths. His deep faith in Islam and the Quran, together with his expertise in both recitation and writing, enriched his poetry with abundant references to verses and hadiths. His command of hadiths, Quranic narratives, and the lives of the Ahl al-Bayt (peace upon them) enabled him to weave numerous Quranic and narrational allusions into his work. This distinctive feature is clearly reflected in his divan, where scarcely a verse can be found that does not allude—directly or indirectly—to the Quran or hadith. Ibn Husam also employed allegory extensively to convey verses and hadiths, making rich use of Arabic similes and metaphors.

Method

This study was carried out using library resources and a descriptive-analytical approach. Its primary aim is to investigate the hadith allusions within the prophetic and Alawi themes of Ibn Husam's divan and to explore their intratextual functions. To achieve this, the prophetic and Alawi themes in the divan were first examined, and the glossed verses were identified. The extracted examples were then categorized according to the thematic function of the allusive verses, after which each case was analyzed in detail.

Allusion, or glossing, has long been an effective device in traditional rhetoric, employed by poets for various purposes. The most significant functions of glossing include: educating and training audiences (as seen in Abu Nasr Farahi's *Nisab al-Sabyan*); supporting arguments by citing Quranic and hadith examples, thereby strengthening claims with authoritative references; enhancing poetic richness and credibility; confirming, completing, or emphasizing the intended theme (often in Persian); demonstrating virtue, erudition, and mastery of Arabic knowledge; showcasing skill and artistry in poetic composition; and, at times, conveying conclusions, supplications, or prayers.

So far, no research has been devoted to the subject of hadith allusions and their intratextual function in the Ibn Husam Khusfi's divan. Previous works have only made brief references to his knowledge of Arabic. The Divan itself contains numerous examples of different kinds of allusions—whether drawn from the poet's own verse, the Quran, hadith, or proverbial expressions. A closer look reveals that the majority of these allusions are Quranic and hadith-based. To achieve more precise and reliable results, this study narrows its scope to the hadith allusions in Ibn Husam Al-Khusfi's Divan. The research specifically seeks to identify the hadith allusions within its prophetic and Alawi themes and to analyze their function, that is, the purpose of their application as reflected in the text.

Analysis

The Divan of Ibn Husam Khusfi is not merely a collection of poetry, but also a repository of significant Shiite hadiths. Known as a poet of guardianship (i.e., *wilayah*), this defining characteristic permeates his entire body of work. As a devoted Shiite, Ibn Hussam's deep faith in the guardianship of Imam Ali shapes the themes of his poetry, leading him to weave hadiths affirming the lofty status of the Imam and the question of his succession into many of his verses. His hadith-based macaronic language revolves around five semantic axes, including the attributes of the Prophet and his exalted rank; the attributes of Imam Ali (peace be upon him); the question of the Prophet's succession; the hadiths of the Prophet and the hadiths of Imam Ali.

Results

With his deep command of hadith and narration, Ibn Husam frequently cites traditions from the Prophet throughout his divan, incorporating them as the context demands so much so that his divan may rightly be regarded as a kind of book of Hadith. Among the hadiths attributed to the Prophet (within his work, only four appear repeatedly, each in a glossed or elaborated form. Two of these are related to the theme of poverty, one relates to Salman, and the fourth addresses death. The recurrence of these particular hadiths likely reflects Ibn Husam's own modest circumstances, his spirit of contentment, and his deep affection for the companions of the Prophet.

To describe Ibn Husam's divan as a sustained praise of Imam Ali would not be an exaggeration. For this reason, he is regarded as the foremost religious poet of the ninth century. His hadith-based depictions of Imam Ali center on two principal aspects of the Imam's character: his vast knowledge and his courage and heroism. Yet, the most pivotal theme in Ibn Husam al-Khusfi's divan is the question of the Prophet's succession. As a committed Shiite in an era when Shiism in Iran had not yet assumed the prominence and official recognition it would later achieve under the Safavids, Ibn Husam articulated his convictions with remarkable courage. Unlike many of his contemporaries, he did not practice dissimulation, but was openly known during his lifetime as an Alawi poet. Through the citation of Qur'anic verses, hadiths, and narrations, he sought to call the deniers of Imam Ali's guardianship to the truth—yet always within the bounds of propriety. Nowhere in his divan can one find a single vulgar or offensive word, even toward his adversaries. Instead, he adopted the conduct of his leaders, treating others—even opponents—with courtesy and forbearance. He appears to have believed that such humane behavior exerted a more profound influence than harshness. Within the Divan itself, only two hadiths attributed to Imam Ali appear in the form of allusions. Their central themes concern the acceptance of advice from well-wishers and active engagement in significant matters—two guiding principles that Ibn Hussam himself seems to have upheld throughout his life.

Among the key and frequently recurring terms in Ibn Husam Khusfi's divan are *Ali*, *wali*, *Dhu al-Fiqr*, and *lā fatā*. For scholars and intellectuals, the discussion of Imam Ali's vast knowledge is a source of delight, while for ordinary people, accounts of his bravery and valor hold greater appeal. Ibn Husam skillfully addresses both audiences. Yet, the circumstances of his time, marked by the scarcity of true scholars, led him to place greater emphasis on reaching the common people. Consequently, the portrayal of Imam Ali's heroic and martial qualities occupies a more prominent place in his Divan.

This focus explains why two particular hadiths, emphasizing the Imam's courage, appear repeatedly throughout his work. Ibn Hussam also demonstrates a keen sense of eloquence, knowing when to employ the original wording of a hadith in order to achieve the greatest impact on his listeners. In this way, his poetry reflects not only literary artistry but also a deep reverence for the exalted position of the Ahl al-Bayt.

تلمیعات حدیثی در مناقب نبوی و علوی دیوان ابن حسام خوسفی

احمد لامعی گیو*

عبدالله محمدی**

چکیده

بیشتر اشعار محمد بن حسام خوسفی، شاعر شیعه مذهب قرن نهم، در مناقب و مدایح اهل بیت (ع) است. دیوان او دربردارنده مجموعه‌ای از احادیث مهم مذهب شیعه است. او با تسلطی که بر احادیث و روایات داشته است، در اشعار خود به مقتضای سخن، احادیثی از اهل بیت (ع) را نقل کرده تا جایی که می‌توان دیوان او را حدیث‌نامه نامید. صنعت دو زبانگی، که در بدیع آن را تلمیع نامیده‌اند، آن است که شعر در دو زبان یا گاه بیشتر، سروده شده باشد. این پژوهش کوشیده است با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی، به این سؤالات پاسخ دهد که تلمیعات دیوان ابن حسام از چه نوعی و مترتب بر چه مضامینی است و شاعر با چه هدفی از آن‌ها بهره برده است؟ از این‌رو به بررسی تلمیعات حدیثی دیوان ابن حسام و کارکرد درون متنی آن می‌پردازد. در دیوان او از همه انواع تلمیع، سروده خود شاعر یا قرآنی، حدیثی، مثلی نمونه‌هایی بسیار یافت می‌شود. بررسی انجام‌شده نشان می‌دهد که بیشترین تلمیع به‌کار رفته در دیوان ابن حسام از نوع تلمیعات قرآنی و حدیثی است. شیعه بودن ابن حسام و اعتقاد راستین او به ولایت مولا علی (ع) باعث شده تا احادیثی که به مقام والای آن حضرت و مسئله جانشینی ایشان اشاره دارد، دست‌مایه بسیاری از تلمیعات دیوان او باشد. تلمیعات حدیثی او حول پنج محور معنایی آمده است: ۱- اوصاف پیامبر (ص) و مقام والای ایشان ۲- اوصاف حضرت علی (ع) ۳- مسئله جانشینی پیامبر (ص) ۴- احادیث پیامبر (ص) ۵- احادیث حضرت علی (ع). ابن حسام هرکجا احساس کرده است آوردن اصل حدیث تأثیر بیشتری بر مخاطب دارد از صنعت تلمیع استفاده کرده است. از سوی دیگر، زندگی قناعت‌مندانه او سبب شده احادیثی با مضمون قناعت و خرسندی در دیوان او پربسامد باشد. واژه‌های «علی»، «ولی»، «ذوالفقار» و «لافتی» از کلمات پرکاربرد دیوان ابن حسام خوسفی است.

کلیدواژه‌ها: ابن حسام خوسفی، مناقب علوی و نبوی، تلمیع حدیثی، جانشینی پیامبر.

* دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران. (نویسنده مسئول)
ahmad.lamei2@birjand.ac.ir

** دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران
abdollahmohammadi@birjand.ac.ir

۱- مقدمه

محمد بن حُسام الدین ابن شمس الدین محمد، مشهور به ابن حُسام از شاعران قرن نهم هجری قهستان است. خاندانش در قهستان به شعر و ادب و وعظ و پیشوایی شهرت داشته‌اند. وی در سال ۷۸۲ یا ۷۸۳ ه.ق در قریه «خوسف» بیرجند به دنیا آمد و از ارشادها و تربیت‌های پدرش بهره‌مند شد:

تربیت‌های پدر خاک مرا خوشبوی کرد خاک خوش بر خوابگاه تربت بابای من
(ابن حسام، ۱۳۶۶: ۱۰۵)

پیشه ابن حسام کشاورزی و دهقانی بوده «از دهقنت نان حلال حاصل کردی و گاو بستی و صباح که به صحرا رفتی تا شام اشعار خود را بر دسته بیل نوشتی» (سمرقندی، ۱۳۳۷: ۴۹۶).

همه سال و مه روی در گوشه‌ای قناعت نمایم به کم توشه‌ای
به یک قرص جو تا شب از بامگاه قناعت نمایم چو خورشید و ماه
شکم چون به یک نان توان کرد سیر مکش منت از سفره اردشیر
(ابن حسام، ۱۳۶۶: پانزده)

او شاعری شیعه‌مذهب است که به قولی «بیش از ۹۵ درصد از اشعارش در مناقب و مدایح اهل بیت پیامبر (ص) است به همین دلیل او را بزرگترین شاعر مذهبی قرن نهم می‌دانند» (واعظی، ۱۳۸۶: ۱۶۷). از معروف‌ترین آثار او می‌توان به *خاوران‌نامه* (حماسه‌ای مذهبی به تقلید از شاهنامه فردوسی درباره جنگ‌های حضرت علی (ع) با پادشاه خاوران)، *دیوان اشعار* (شامل قصاید، ترجیعات و مثنوی‌ها و ...) و *نثرالذکی* (ترجمه‌ای منظوم از «صدکلمه» رشید وطواط) اشاره کرد.

از گفتار و اشعار او می‌توان پایه دانش و بینش او را محک زد. وی در صرف و نحو، معانی و بیان، نجوم و تاریخ و به‌ویژه در تفسیر و حدیث و علم رجال و انساب تبصری فوق‌العاده داشت. در دیوانش از پدر و اجداد دانشمند و با فضیلت خود که همه اهل وعظ و ارشاد و تقوا بوده‌اند، به‌عنوان مربی و مرشد یاد می‌کند؛ بدین جهت می‌توان گفت که عمده معلومات عمیق خود را از پدر و جد و بستگان نزدیک فراگرفته و به دوره کمال رسیده است.

پدرم گفت: قرب سیصد سال رفت و مرا از رفتگان یاد است
تا به نه پشت ما که اجدادند همه را علم و فضل و ارشاد است
(ابن حسام، ۱۳۶۶: ۱۴)

وی بر اثر دوستی پیامبر اسلام (ص) و اعتقاد راسخی که به ولایت اهل بیت (ع) داشته است، پیوسته به مدح و منقبت آنان پرداخته و قصاید غزایی در مدایح حضرت رسول (ص) و خاندان پاکش سروده است.

یکی از توانایی‌های ابن حسام عربی‌دانی و آشنایی دقیق او با قرآن کریم و احادیث است. باور قلبی عمیق او به اسلام و قرآن و انس با آن کتاب عظیم اشعارش را سرشار از آیات و احادیث کرده است. تسلط بر احادیث، اخبار، قصص قرآن و سیره اهل بیت (ع)، زمینه ساز ورود تلمیحات و اشارات روایی و قرآنی بسیاری به اشعار او شده است. ابن حسام برای بیان آیات و احادیث و همچنین تشبیهات و تمثیلات عربی از صنایع ادبی تلمیع، اقتباس و تضمین بهره بسیار جسته است. کاربرد صنعت تلمیع در ادبیات فارسی سابقه بسیار طولانی دارد و شاعران برای اهداف خاصی از آن استفاده کرده‌اند. پژوهش حاضر بر آن است تا به چند پرسش اساسی درباره تلمیعات به کار رفته در دیوان ابن حسام خوسفی پاسخ دهد: نخست اینکه تلمیعات دیوان ابن حسام از چه نوعی (برساخته خود شاعر یا قرآنی، حدیثی، مثلی و...) است؟ دوم اینکه بیشتر چه مضامینی در قالب و لباس تلمیعات حدیثی بازتاب یافته است؟ سوم اینکه ابن حسام برای سازگاری احادیث با تنگنای شعر، چه تغییراتی در حدیث ایجاد کرده است؟ و در نهایت اینکه هدف ابن حسام از به کار بردن تلمیعات چه بوده است و تا چه حدی به این هدف نزدیک شده است؟

این پژوهش با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی، انجام شده و موضوع آن به گونه‌ای است که از آغاز تا انتها بر یافته‌های تحقیق کتابخانه‌ای متکی است؛ بنابراین پس از روشن شدن مسئله تحقیق و سؤالات پژوهش منابع مرتبط با آن شناسایی شد. بررسی کلمات کلیدی و اصطلاحات تحقیق یا به عبارتی مبانی نظری تحقیق مرحله‌ای دیگر از کار بود. پس از گردآوری اطلاعات از منابع، نوبت به تجزیه و تحلیل داده‌ها رسید. هدف اصلی ما در این پژوهش بررسی تلمیعات حدیثی در مناقب نبوی و علوی دیوان ابن حسام و کارکرد درون متنی آن بوده است. پس از بررسی مناقب نبوی و علوی دیوان ابن حسام، ابیات ملمّع آن استخراج شد. بررسی نمونه‌ها، کارکرد موضوعی مصرع یا بیت تلمیعی را آشکار می‌کند. پس از طبقه بندی نمونه‌ها، تحلیل هر مورد انجام شده است.

۱-۱. پیشینه پژوهش

درباره ابن حسام خوسفی و جایگاه او در مدح و منقبت اهل بیت پژوهش‌های بسیاری در قالب کتاب و مقاله، منتشر شده که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از: کتاب شرح دیوان ابن حسام خوسفی (احمد احمدی بیرجندی و محمد تقی سالک، ۱۳۶۶)، کتاب اندیشه و بیان ابن حسام خوسفی (مرادعلی واعظی و همکاران، ۱۳۹۰)، کتاب ابن حسام خوسفی (سجاد محمدی، ۱۳۹۴) و کتاب حسان پارسی؛ شرح احوال و دقایق افکار ابن حسام خوسفی (احمد لامعی گیو، ۱۳۹۴). در این کتاب‌ها به بهره‌گیری ابن حسام از صنایع بدیعی و بیانی اشاراتی پراکنده شده است و تلمیع نیز به عنوان یکی از این صنایع مورد تأکید قرار گرفته است. همچنین بیش از چهل مقاله مستقل درباره ابن حسام و آثارش

به چاپ رسیده که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از: «کاربرد اصطلاحات عرفانی در غزلیات ابن‌حسام خوسفی» (فرشته خاوری، ۱۳۹۸)، مقاله «شرح و نقد قصیده عربی دیوان ابن‌حسام خوسفی» (محمدرضا عزیزی، ۱۳۹۵)، مقاله «تأملی در مراثی ابن‌حسام خوسفی» (حسین زنگویی، ۱۳۸۸)، مقاله «کنایه در مراثی ابن‌حسام خوسفی» (حسین زنگویی، ۱۳۹۵). این مقالات به طور کلی و گذرا پابندی ابن‌حسام به کاربرد صنایع ادبی همچون تلمیع را تأیید می‌کند، اما نوع تلمیعات و کارکرد آن جداگانه مورد بررسی قرار نگرفته است. از آنجا که ابن‌حسام خوسفی بیشتر به عنوان شاعر آیینی شناخته شده است، بیشتر پژوهش‌ها به مفاهیم و موضوعات مطرح شده در اشعار او پرداخته‌اند و از مبانی زیباشناسی شعر او کمتر یاد شده است. تاکنون در زمینه تلمیعات حدیثی و کارکرد درون متنی آن در دیوان ابن‌حسام خوسفی پژوهشی جداگانه و مستقل صورت نگرفته و فقط در آثار فوق و برخی مقالات دیگر اشاراتی به عربی‌دانی ابن‌حسام شده است؛ بنابراین لازم است تا پژوهشگرانی به بررسی جزئی و دقیق صناعات ادبی و جایگاه آن در معنا آفرینی شعری او پردازند.

۲- مبانی نظری پژوهش

۲-۱. تلمیع و کارکرد آن در شعر فارسی

از جهت لغوی کلمه «مُلَمَّع» مأخوذ از «لُمع» به معنی پاره‌ای از گیاه که خشک شده و باقی تر باشد یا قسمتی از عضو که در شستشو خشک مانده و همچنین بخشی از صفحه کاغذ و پارچه و نظایر آن که روشن و درخشان و قسمت دیگرش تاریک و مکدر باشد. پس کلمه «مُلَمَّع» یا «لمعه لمعه» به معنی چیزی است که از دو بخش ممتاز ترکیب شده باشد (همایی، ۱۳۸۹: ۱۴۶).

صنعت دو زبانی که بدیعیان آن را تلمیع نامیده‌اند، آن است که سروده در دو زبان یا گاه بیشتر سروده شده است (کزازی، ۱۳۸۷: ۹۱). به زبان ساده تلمیع آن است که شاعر مصراع‌ی را به زبان فارسی و مصراع‌ی دیگر را به زبان دیگر (بیشتر عربی) بسراید. گاهی اوقات نیز شاعر بیت یا ابیاتی به زبان فارسی و ابیاتی به زبانی غیر از فارسی در شعر خود می‌آورد. در تعریف صنعت «درج» گفته‌اند: «آوردن تمام یا بخشی از آیات و احادیث به صورت عربی آن در شعر فارسی». اقتباس را نیز این‌گونه تعریف کرده‌اند: «در اصطلاح اهل ادب آن است که حدیث یا آیتی از کلام‌الله مجید یا بیت معروفی را بگیرند و چنان در نظم و نثر بیاورند که معلوم باشد قصد، اقتباس است نه سرقت و انتحال» (همایی، ۱۳۸۹: ۲۳۹). با توجه به تعریف تلمیع که بر دوزبانی شعر تأکید دارد، سایر صنایع نظیر درج یا حل را نیز به نوعی می‌توان زیرمجموعه تلمیع دانست.

مُلَمَّع‌گویی در شعر فارسی از اوایل سده چهارم هجری آغاز شد و کهن‌ترین مُلَمَّع از شهید بلخی، حکیم و شاعر معاصر رودکی است (مدبری، ۱۳۷۰: ۲۷). در میان شاعران،

همیشه افرادی با عنوان ذواللسانین بوده‌اند که به دو زبان شعر گفته‌اند. نمونه بارز آن‌ها مسعود سعد سلمان (متوفی ۵۱۵ ه.ق) است که اشعار بسیاری به زبان عربی داشته و حتی گفته شده که دیوانی به عربی نیز داشته است (دانش‌پژوه، ۱۳۸۲: ۳۷). در شعر شاعران پس از او چون سنایی، خاقانی، سعدی، مولوی، حافظ و جامی ملمعات بسیاری می‌بینیم. تا قرن هفتم، ملمع، ترکیبی از عربی و فارسی است اما از این قرن به بعد ملمعاتی به سایر زبان‌ها (ترکی) و لهجه‌ها (شیرازی، گیلکی) نیز دیده می‌شود.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ هست کلید در گنج حکیم
(نظامی، ۱۳۸۶: ۳)
قَدْ رَجَعْنَا مِنْ جِهَادِ الْأَصْغَرِیمِ با نبی اندر جهاد اکبریم
(مولوی، ۱۳۸۷: ۴۴۸)

«جامی شاعر قرن نهم، ۱۴۵ غزل ملمع دارد و می‌توان او را پرکارترین شاعر در این زمینه دانست» (خبازها، ۱۳۹۱: ۱۵۱). در دوران معاصر نیز برخی شاعران مانند شهریار ملمع (فارسی-ترکی) دارند.

تلمیع یا ملمع گویی ابزاری کارآمد در بلاغت سنتی بوده و شاعران با اهدافی مشخص از آن بهره برده‌اند. موارد زیر برخی از مهم‌ترین اهداف کاربرد ملمع در شعر فارسی است:

۱. آموزش مخاطب (کتاب نصاب الصبیان ابونصر فراهی)
۲. اثبات مدعا به کمک آوردن شاهد مثال‌های قرآنی و حدیثی
۳. تأیید و تکمیل مطلب (که به زبان فارسی آمده) یا تأکید بر آن
۴. اظهار فضل و دانش و عربی‌دانی
۵. تفنن و تمرین در سرودن شعر
۶. بیان نتیجه، دعا، قسم و ...

۲-۲. انواع تلمیع در ادبیات

در نگاه اول می‌توان تلمیع در بیت یا مصرع را به دو بخش عمده تقسیم کرد:
۱. تلمیعی که تمام عبارات آن سروده خود شاعر است؛ یعنی شاعر بدون بهره‌گرفتن از سایر متون، خود به آفرینش بیت یا مصرعی به زبان دیگر می‌پردازد. این نوع تلمیع نشان‌دهنده مهارت و تبحر شاعر در زبان دوم است. در دیوان ابن حسام این نوع تلمیعات فراوان به چشم می‌خورد:

يَا نَسِيمَ الصُّبْحِ! قُمْ وَ أَنْزِلْ بِأَرْضِ الْيَثْرِبِ هِيْهُنَا قَبْرُ النَّبِيِّ الْمُصْطَفَى خَيْرِ الْوَرَاثِ
إِذْ دَنَوْتُ الْبَيْتِ أَقْبَلَ، ثُمَّ قَبْلَ قَبْرِهِ كَانِ هَمَايُونَ بَقْعَهُ، زَوَارِ مَلِكٍ رَا مُلْتَجَاثِ
(ابن حسام، ۱۳۶۶: ۴۶)

۲. تلمیعی که شاعر در آن از آیات، احادیث، مثل‌ها، کنایات، اشعار دیگر شاعران و ... بهره جسته است. این نوع تلمیع نیز در ابیات بسیاری از دیوان ابن حسام دیده می‌شود: قرآن:

بر طریق «لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى» جز درین معنی نکوشد خاطر دانای من
(ابن حسام، ۱۳۶۶: ۱۰۸)

حدیث:

ذات نبی و ذات علی هردو چون یکی‌ست قَالَ النَّبِيُّ «لَحْمُكَ لَحْمِي أَيَا عَلِي»
(همان: ۱۲۷)

در دیوان ابن حسام خوسفی از همه انواع تلمیع (سروده خود شاعر و قرآنی، حدیثی، مثلی و ...) نمونه‌های بسیاری یافت می‌شود. پس از بررسی تمام ابیات ملّمع، مشخص شد که بیشترین تلمیع به‌کاررفته در دیوان ابن حسام از نوع تلمیعات قرآنی و حدیثی است. این پژوهش برای رسیدن به نتایج علمی و دقیق‌تر، محدوده کار خود را به تلمیعات حدیثی دیوان ابن حسام منحصر کرده است و برآن است تا تلمیعات حدیثی در مناقب نبوی و علوی دیوان ابن حسام خوسفی را واری و کارکرد آن را مورد مطالعه و مذاقه قرار دهد. در این پژوهش با توجه به تعریف تلمیع، تکیه بر کاربرد دو زبان در مصراع یا بیت است. بنابراین با نگاهی کلی‌تر می‌توان برخی صنایع ادبی مانند درج و حلّ را نیز گونه‌ای از دو زبانگی در شعر به شمار آوریم.

۳. بحث و بررسی

دیوان ابن حسام خوسفی فقط یک دیوان شعری نیست، بلکه مجموعه‌ای از احادیث ناب و مهم مذهب شیعه است. او شاعری ولایی است و این شاخصه بر تمام اشعارش سایه افکنده است. دیوان او جای وصف طبیعت یا مدح پادشاهان نیست. او شاعری آزاده و قانع است و در پیشگاه ملوک سر خم نمی‌کند. شیعه بودن ابن حسام و اعتقاد راستین او به نبوت پیامبر اکرم (ص) و ولایت مولا علی (ع) باعث شده تا احادیثی که به مقام ولای نبی مکرم و مسئله جانشینی حضرت علی (ع) اشاره دارد، دست‌مایه بسیاری از تلمیعات دیوان او باشد. تلمیعات حدیثی ابن حسام را می‌توان در پنج محور معنایی طبقه‌بندی کرد. این پنج محور عبارت‌اند از:

- ۱- اوصاف پیامبر (ص) و مقام ولای ایشان
- ۲- اوصاف حضرت علی (ع)
- ۳- مسئله جانشینی پیامبر (ص)
- ۴- احادیث پیامبر (ص)
- ۵- احادیث حضرت علی (ع)

باید یادآور شد که احادیث دیوان ابن حسام، بسیار بیشتر از محدوده این پنج موضوع

است، اما از آنجا که هدف این پژوهش، بررسی تلمیعات حدیثی دیوان است، فقط احادیثی را بررسی کرده‌ایم که به صورت ملمع در بیت یا مصراع به کار رفته‌اند. به نظر می‌رسد ابن حسام آن‌جا که احساس کرده آوردن اصل حدیث تأثیر بیشتری بر مخاطب دارد، از صنعت تلمیع استفاده کرده است. اینجاست که ارزشمندی این پنج مسأله در دیدگاه ابن حسام آشکار می‌شود.

۱-۳. مقام والای پیامبر (ص) و اوصاف ایشان

در باره مقام پیامبر (ص) در نزد خداوند و جایگاه ایشان در بین مخلوقات، هم در قرآن کریم و هم در احادیث، اشارات بسیاری وجود دارد. چنانکه قرآن کریم ایشان را الگویی نیکو برای مؤمنان معرفی می‌کند: ﴿لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا﴾ (قرآن، احزاب: ۲۱) و از مؤمنان می‌خواهد بر او درود بفرستند: ﴿إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾ (همان: ۵۶). این جایگاه ویژه در احادیث نیز بازتاب داشته که در ادامه سخن بدان پرداخته شده است.

۱-۳-۱. مقصود آفرینش

یکی از احادیثی که وجود مبارک پیامبر گرامی اسلام را هدف آفرینش معرفی می‌کند، حدیث «لَوْلَاكَ لَمَّا خَلَقْتُ الْأَفْلَاكَ» (میبدی، ۱۳۷۱: ۲۴۳/۷) است. این حدیث در منابع روایی متقدم شیعه به ویژه کتب اربعه نیامده است، اما در منابع روایی متأخر فقهی، تفسیری، کلامی و ... کاربرد زیادی داشته است.

راوی اصلی این حدیث که به حدیث «لَوْلَاكَ» شهرت یافته است، خود پیامبر (ص) بوده‌اند. این حدیث هم در میان شیعه و هم در بین اهل سنت شهرت دارد؛ اما در میان احادیث معروف به «لَوْلَاكَ» حدیث «يَا أَحْمَدُ لَوْلَاكَ لَمَّا خَلَقْتُ الْأَفْلَاكَ وَلَوْلَا عَلَيٌّ لَمَّا خَلَقْتُكَ وَلَوْلَا فَاطِمَةُ لَمَّا خَلَقْتُكُمَا» شهرت بیشتری پیدا کرده است (خالدی، ۱۳۹۴: ۳۱۱). برخی معتقدند وجود این حدیث در کتب روایی متأخر شیعه، به دلیل فرایند نقل به معنا (بیان معنا و مفهوم روایت نه نص آن) بوده و بر اساس برخی روایات دیگر، این حدیث با همین درون‌مایه در منابع متقدم وجود داشته است که بعدها وارد کتب متأخر شده است (همان: ۳۱۷).

در ادبیات عرفانی فارسی، هرکجا از انسان کامل بحث می‌شود به این حدیث اشاره‌هایی شده است و شاعران با توجه به مشرب عرفانی خود از آن بهره‌ها برده‌اند:

با محمد بود عشق پاک جفت بهر عشق، او را خدا «لَوْلَاكَ» گفت
گر نبود بهر عشق پاک را کی وجودی دادمی افلاک را؟
(مولوی، ۱۳۸۷: ۷۲۳)

ابن حسام نیز که شیفته و دلباخته پیامبر (ص) بوده، باور خاصی به این حدیث داشته

است. او از کلمه «لولاک» به‌طور خاص و مفاهیم این حدیث به‌طور عام بسیار استفاده کرده است. در دیوان او این حدیث به کمک صنایع مختلفی همچون تلمیح، درج و اقتباس و تلمیع به‌کار رفته است.

مقصود تویی ز آفرینش «لولاک لما خلقت الأفلاک»
(ابن حسام، ۱۳۹۰: ۴۵۶)

-همین مضمون در جای دیگر بدون تلمیع این‌گونه آمده:

وصله‌ای از درعه «لولاک» بر افلاک دوخت پشت این پیر مرقع پوش از آن معنی دوتااست
(همان: ۴۴)

تو احمد محمود زهی زین زمانه تو مقصد و مقصود زهی عین کمالات
(همان: ۳۹)

۲-۱-۳. قدمت رسالت پیامبر (ص)

اعطای مقام نبوت به پیامبر گرامی اسلام (ص) قبل از آفرینش آدم (ع)، در احادیثی نظیر «كُنْتُ نَبِيًّا وَ أَدَمُ بَيْنَ الرُّوحِ وَ الْجَسَدِ» یا «كُنْتُ نَبِيًّا وَ أَدَمُ بَيْنَ الْمَاءِ وَ الطِّينِ» (حاکم نیشابوری، ۱۴۲۰: ۶۰۹/۲) آمده است. بر مبنای همین احادیث است که برخی محققان زمان آغاز نبوت پیامبر (ص) را قبل از آفرینش آدم دانسته‌اند.

برخی بر این باورند که اگرچه نخستین انسان در زمین و اولین نبی، حضرت آدم (ع) بوده، اما او و دیگر انبیاء تا آن هنگام که صورت جسمانی آن‌ها خلق نشده باشد، متصف به صفت نبی نیستند. در صورتی که وجود روحانی نبی مکرم اسلام (ص) بالفعل نبی بوده و شرایع سایر انبیاء همان حکم نبوت وی بود که به‌دست آن‌ها به مردم ابلاغ می‌شد (پهلوان، ۱۳۹۱: ۱۷).

این حدیث نیز دست‌مایه مضمون‌پردازی و معناآفرینی در ادبیات فارسی بوده است و شاعران بسیاری به آن توجه داشته‌اند:

نظامی در مخزن‌الاسرار این‌چنین سروده است:

تخته اول که الف نقش بست بر در محجوبه احمد نشست
«كُنْتُ نَبِيًّا» چو علم پیش برد ختم نبوت به محمد سپرد
(نظامی، ۱۳۸۶: ۷)

سعدی نیز به همین معنی اشاره دارد:

بلند آسمان پیش قدرت خجل تو مخلوق و آدم هنوز آب و گل
(سعدی، ۱۳۸۴: ۳۶)

ابن حسام نیز به این حدیث نبوی توجه خاص دارد و مفهوم آن را پیوسته در دیوان خود تکرار کرده است. در ابتدای دیوان در نعت پیامبر (ص) ایشان را سرور همه پیامبران و شفاعت‌کننده آنان خطاب می‌کند:

زایران روضه رضوان مآبت قدسیان چاوشان درگه دولت سرایت انبیاست
یا شفیع العالمین پیغمبران مستشفعد لطف تو عام است و خاصان را از او چشم عطاست
(ابن حسام، ۱۳۹۰: ۴۴)

ابن حسام فقط در یک بیت عبارات این حدیث را به طور کامل ذکر کرده است:
ای بر سریر «کُنْتُ نَبِيًّا» نهاده پای و آدم هنوز بود «مُحَمَّر» به «ماء و طین»
(ابن حسام، ۱۳۶۶: ۵۵)

۳-۱-۳. احادیث پیامبر(ص)

ابن حسام با تسلطی که بر احادیث و روایات داشته است، در بخش‌های مختلف دیوان خود به مقتضای سخن احادیثی از پیامبر(ص) را نقل کرده و از این میان فقط چهار حدیث را به صورت ملمّع به کار برده است. دو مورد از این احادیث درباره فقر و یک مورد درباره جناب سلمان(ره) و یک مورد درباره ذکر مرگ است. شاید علت آوردن این احادیث را بتوان در زندگی فقیرانه و همراه با قناعت او و علاقه‌مندی‌اش به اصحاب پیامبر پیدا کرد. طبق دیدگاه پیامبر(ص) فقر را می‌توان به دو نوع محمود (اختیاری) و نامحمود (تحمیلی) تقسیم کرد. مبنای تقسیم‌بندی ما نیز سه حدیث «الْفَقْرُ فَخْرِي وَ بِهِ إِفْتَخَرْتُ»، «الْفَقْرُ سَوَاءُ الْوَجْهِ فِي الدَّارَيْنِ» و «كَادَ الْفَقْرُ أَنْ يَكُونَ كُفْرًا وَ كَادَ الْحَسَدُ أَنْ يَغْلِبَ الْقَدْرَ» (کلینی، ۱۳۹۰: ۳۰۷) است. مقصود حدیث نخست این است که پیامبر(ص) به عنوان رهبر جامعه در اوج سادگی و دور از هرگونه تجمل زیسته است؛ اما هرکسی تاب این نوع فقر را ندارد و حتی ممکن است برای طبقات معمول جامعه زمینه‌ساز کفر باشد. اما اگر کسی خویش‌نهاد باشد و بتواند در کنار فقر، ایمان خود را حفظ کند و همچنان به امور شرعی تقید داشته باشد، همین فقر زمینه تکامل او را فراهم خواهد کرد. در ادبیات عرفانی فارسی، فقر، مایه حرکت سالک فی سبیل الله عنوان شده است و از آن به عنوان یکی از مقامات عرفانی (توبه، ورع، زهد، فقر، صبر، توکل، رضا) یاد شده است. سالک با تهذیب نفس، خویش‌نهادی و دل‌کندن از تمام تعلقات دنیایی باید از این مرحله بگذرد.

نوبت «الْفَقْرُ فَخْرِي» تا قیامت می‌زنند تو که داری، می‌خور و می‌ده شب و روز ای فقیر
(مولوی، ۱۳۹۵: ۱۴۶)

ابن حسام نیز به هر دو نوع فقر توجه داشته است؛ فقر محمود را در زندگی با تمام وجود تجربه کرده است و از فقر نامحمود به درگاه خداوند پناه می‌برد. او در عین داشتن ذوق و قدرت شعری، از شعر به عنوان ابزاری برای امرار معاش و کسب ثروت استفاده نکرده است. حتی در مواردی که به ستایش برخی حکام محلی می‌پردازد، هدفش بیشتر ستایش آزادگی و مردم‌داری آن حاکم است؛ از این رو، فقر او نیز فقری اختیاری و وسیله‌ای

برای خودسازی و تهذیب نفس است.

زافسر «الْفَقْرُ فَخْرِي» کن سر یوسف عزیز تا بگویندش که اندر مصر معنی پادشاست
(ابن حسام، ۱۳۶۶: ۴۵)
محو کن خال سَوَادُ الْوَجْهِ فقرم از جبین کز خطا و معصیت مسکین سیه‌رو شد چو خال
(همان: ۵۰)

حدیث سوم درباره جناب سلمان (ره) است. سلمان که صحابی رسول خدا و از یاران مولا علی (ع) بود اصالتاً ایرانی و اهل اصفهان بوده است. در ماجرای جنگ خندق در سال پنجم هجری به پیشنهاد جناب سلمان (ره) پیرامون شهر خندقی حفر کردند. پس از آن هر گروه از لشکر اسلام، دوست داشتند سلمان در میان آنها باشد. مهاجران می‌گفتند سلمان از ماست و انصار می‌گفتند او از ماست. در این میان پیامبر (ص) فرمودند: «سَلَمَانُ مِنَّا أَهْلُ الْبَيْتِ» (طبرسی، ۱۴۱۲: ۴۲۷/۲). تعبیر اهل‌البیت اینجا انتساب نسبی یا سببی جناب سلمان (ره) به رسول خدا (ص) نیست، بلکه این روایت و روایاتی که با این مضمون بیان شده تبیین‌کننده جایگاه و منزلت وی نزد رسول خدا از (ص) از حیث دانش، عقیده، اخلاق و اعمال است (بصیری، ۱۳۹۱: ۱۶۳).

هم بدان نسبت که «السَّلَامَانُ مِنِّي» گفته‌ای چشم آن دارم که گویی این گدا هم آن ماست
(ابن حسام، ۱۳۶۶: ۴۷)

پیامبر (ص) در حدیثی مرگ را «هَادِمُ اللَّذَاتِ» نامیده‌اند. «أَكْثَرُوا مِنْ ذِكْرِ هَادِمِ اللَّذَاتِ: فَقِيلَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ فَمَا هَادِمُ اللَّذَاتِ؟ قَالَ: الْمَوْتُ؛ فَإِنَّ أَكْيَسَ الْمُؤْمِنِينَ أَكْثَرُهُمْ ذِكْرًا لِلْمَوْتِ وَأَشَدَّهُمْ لَهُ اسْتِعْدَادًا» (مجلسی، ۱۳۶۸: ۱۶۷/۳).

اصطلاح «هَادِمُ اللَّذَاتِ» در ادبیات فارسی با مفاهیم کنایی همچون مرگ، عزرائیل، ملک‌الموت و ... بسیار به‌کاررفته است که ظاهراً برگرفته از همین حدیث نبوی است. از این اصطلاح دو معنی برداشت می‌شود: یکی این‌که مرگ آنقدر سخت است که تمام لذت‌های دنیایی را که فرد قبل از آن تجربه کرده است، نابود می‌کند؛ دیگر آن‌که مرگ آنقدر شیرین است که تمام لذت‌های ماقبل آن به چشم نمی‌آید و هردوی این برداشت‌ها با توجه به اعمال افراد قابل توجیه است.

أَكْثَرُوا ذِكْرَ هَادِمِ اللَّذَاتِ بشنوید از خزان بی‌زنهار
(مولوی، ۱۳۹۵: ۲۱۳)

ابن حسام نیز این مفهوم را در دیوان اشعارش بارها تکرار کرده است. در بیت ملمع زیر در توصیف قدرت ظاهری و معنوی پیامبر (ص) این اصطلاح را می‌بینیم:

مَهَابٌ سَيْفِكَ «كَالْمَوْتِ هَادِمِ اللَّذَاتِ» شَهَابٌ رُمَحِّكَ كَالْبَرْقِ خَاطِفُ الْإِبْصَارِ
(ابن حسام، ۱۳۶۶: ۶۶)

۳-۲. اوصاف حضرت علی(ع)

اگر آثار ابن حسام را مدح‌نامه مولا علی(ع) بنامیم، سخنی گزافه نگفته‌ایم. توصیفات حدیثی دیوان او درباره حضرت علی(ع) حول دو محور اصلی شخصیت ایشان، یعنی علم جامع و شجاعت آن حضرت قرار دارد.

۳-۲-۱. علم جامع حضرت

سخن از دانش حضرت علی(ع) سخن از دانش انسانی برگزیده است؛ انسانی که فقط خدا و رسولش اندازه علم او را می‌دانند. پیامبر اکرم(ص) فرمود: خداوند آن قدر از فهم و دانش به علی(ع) عطا فرمود که اگر فهم و دانش او را بین زمینیان تقسیم کنند، همه را در برخواهد گرفت (کرجی، ۱۳۷۹: ۲۳). افزون بر این که علی(ع) خود، جوشش شگفتی از درون برای دریافتن و فراگرفتن داشت، پیامبر(ص) نیز علاقه شگرفی به آکنده ساختن جان وی از حقایق ربّانی داشت. ابن حسام با آگاهی از جایگاه علمی حضرت علی(ع) در جای جای دیوانش به آن اشاراتی کرده است. تلمیعات حدیثی که به علم حضرت علی(ع) اشاره دارند برگرفته از سه حدیث زیر است:

۱. «لَوْ كُشِفَ الْغَطَاءُ مَا إِزْدَدْتُ يَقِينًا»؛ اگر پرده برداشته شود بر یقین من چیزی افزوده نمی‌گردد (آمدی، ۱۳۸۵: ۵ / ۱۰۸).

۲. «سَلُونِي قَبْلَ أَنْ تَفْقِدُونِي»؛ از من بپرسید پیش از آنکه مرا از دست بدهید (نهج البلاغه، ۱۳۸۶: ۴۲۴).

۳. «أَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَعَلَيٌّ بَابُهَا، فَمَنْ أَرَادَ الْمَدِينَةَ، فَلْيَأْتِ الْبَابَ» (امینی، ۱۳۵۴: ۶ / ۱۱۳).

پرده‌گشای سر «سَلُونِي» و «لَوْ كُشِفَ» مَنْ كَانَ فِي الْعُلُومِ كَشَمْسِ الْمُنَوَّرِي (ابن حسام، ۱۳۹۰: ۲۱۶)

کاشف سرّ و علن کشاف «لَوْ كُشِفَ الْغَطَاءُ» حامی فرض و سنن ماحی ظلم و کفر و کین (همان: ۱۹۲)

چو هجرت کرد حیدر سوی کوفه امام «لَوْ كُشِفَ» کشاف اسرار (همان: ۱۱۲)

«عَلَيٌّ بَابُهَا» در باب او فرمود پیغمبر بدین منصب که را دانی جز او شایسته و اولی؟ (همان: ۲۳)

۳-۲-۲. شجاعت حضرت

تعابیر «ذوالفقار» و «لافتی» از کلمات پرکاربرد دیوان ابن حسام خوسفی است. هراندازه که سخن گفتن از علم حضرت علی(ع) برای عالمان و خواص دلپذیر و جذاب است، بیان دلاوری‌ها و پهلوانی‌های آن حضرت برای مردم عادی، جذاب و شورانگیز است. ابن حسام به هر دو نوع مخاطب خود توجه دارد؛ اما اقتضای روزگار شاعر و انگشت‌شمار بودن

بودن دانشمندان حقیقی در ایام زندگانی او، سبب شده او بیشتر مخاطب عوام را در نظر بگیرد. از همین روست که در دیوان او بیان اوصاف دلاورانه و جنگاوری حضرت بیشتر به چشم می‌خورد. به همین جهت دو حدیث زیر در دیوان او دائماً در حال تکرار است: «لَا سَيْفَ إِلَّا ذَوَالْفَقَارِ؛ لَا فِتَى إِلَّا عَلِيٌّ»؛ شمشیری جز ذوالفقار و جوانمردی جز علی نیست. در جنگ احد حضرت علی(ع) کافرانی را که قصد جان حضرت رسول داشتند، متفرق کرد و پرچم‌داران را کشت و جمعی را به دوزخ فرستاد. جبرئیل گفت: من نیز از شما می‌گویند در این وقت بانگی برآمد که شمشیری جز ذوالفقار نیست و جوانمردی جز علی نیست (طبری، ۱۳۶۲: ۱۰۲۷).

در صفات و در ثنای ذات پاکت روز و شب ابن حسام «لَا فِتَى إِلَّا عَلِيٌّ» بالای شهر ساخته (ابن حسام، ۱۳۹۰: ۱۹۹)

در ید تو ز روی استعطاف برقد تو ز سوی استکرام

نامه «هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ» جامه «لَا فِتَى» علی اِلتِمَام (همان: ۱۵۵)

روح‌الامین به مدحت او گفته بارها الا مَقْدَمٌ از پس او «لَا فِتَى عَلِيٌّ» (همان: ۲۳)

در بیان هل اُتی او را ثناخوان کردگار در اوان «لَا فِتَى» مداح او روح‌الامین (همان: ۱۹۱)

به ایوان اندرون، مسند نشین دخت پیغمبر به میدان اندرون چابک سوار «لَا فِتَى الا» (همان: ۲۳)

«ضَرْبُهُ عَلَى يَوْمِ الْخَنْدَقِ أَفْضَلُ مِنْ عِبَادَةِ الثَّقَلَيْنِ» (حاکم نیشابوری، ۱۴۲۰: ۳۴/۳)؛ یک ضربت علی(ع) در جنگ خندق برتر از عبادت جن و انس است. کار علی(ع) در جنگ خندق (کشتن عمرو بن عبدود) برتر از عبادت جن و انس است، فرضاً که این ضربت را کس دیگر در دفاع از اسلام زده بود، اما از روی عشق نبود کارش هم اسباب این شده بود که اسلام ترویج پیدا کند، لکن چون مبدأ، مبدأ عشقی نبود، افضل من عباده الثقلین نخواهد شد (موسوی خمینی، ۱۳۸۸: ۶۵).

این حدیث دست‌مایه بسیاری از آثار ادبیات فارسی در فضیلت حضرت علی(ع) قرار گرفته است. معروف‌ترین آن بیان اخلاص آن حضرت در مثنوی است:

از علی آموز اخلاص عمل شیر حق را دان مطهر از دغل (مولوی، ۱۳۸۷: ۱۳۹)

«ساوِی بِطَاعَتِ الثَّقَلَيْنِ إِمْتِلَاحُهُ» چون کرد ران عمرو به تیغ از برش بری (ابن حسام، ۱۳۹۰: ۲۱۷)

۳-۲-۳. جانشینی پیامبر (ص)

در میان احادیثی که بر موضوع جانشینی پیامبر (ص) تأکید دارد، ابن حسام به سه مورد، توجه خاص دارد:

۱. «مَثَلُ أَهْلِ بَيْتِي مَثَلُ سَفِينَةِ نُوحٍ؛ مَنْ رَكِبَهَا نَجَا وَ مَنْ تَخَلَّفَ عَنْهَا غَرِقَ» (حاکم نیشابوری، ۱۴۲۰: ۲/۲۷۳)؛ پیامبر خدا (ص): «مَثَلُ أَهْلِ بَيْتِي مَثَلُ كُتَيْبَةِ نُوحٍ» است که هر کس سوارش شد، نجات یافت و هر کس که از آن باز ماند، غرق گشت. حدیث سفینه از احادیث معتبر و مشهوری است که فریقین آن را در منابع معتبر خود از پیامبر اکرم (ص) نقل و درباره آن مطالب مهمی بیان کرده‌اند (رضایی، ۱۳۹۱: ۹۷).
- یارب بدان سفینه که خوف و هلاک او «حَقٌّ لِمَنْ تَخَلَّفَ عَنْهَا وَ قَدْ أَبَى» (ابن حسام، ۱۳۹۰: ۲۶)
- هرچند که غرق بحر معاصی و ذلتیم «إِذْ كُنْتَ فِي سَفِينَتِهِمْ لَا عَلَى بَاسٍ» (همان: ۱۳۷)
- در مقام «أَنْتَ مَنِيَّ» همچو موسی کلیم مرتضی را مصطفی الحق برادر یافته (همان: ۱۹۸)

۲. رسول الله (ص): «هَذَا عَلِيٌّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ، لَحْمُهُ لَحْمِي، وَدَمُهُ دَمِي، هُوَ مِنِّي بِمَنْزِلَةِ هَارُونَ مِنْ مُوسَى، إِلَّا أَنَّهُ لَا نَبِيَّ بَعْدِي؛» پیامبر خدا (ص): «این، علی بن ابی طالب است. گوشتش گوشت من و خورش خون من است. نسبت او به من، همچون نسبت هارون به موسی (ع) است، جز آن‌که پس از من پیامبری نیست (مکی خوارزمی، ۱۴۲۱: ۱۲۸).
- ذاتِ نَبِيِّ و ذاتِ عَلِيٍّ هر دو چون یکیست قَالَ النَّبِيُّ «لَحْمُكَ لَحْمِي أَيْ عَلِيٍّ» (ابن حسام، ۱۳۹۰: ۲۱۹)
۳. «مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ، فَهَذَا عَلِيٌّ مَوْلَاهُ. اللَّهُمَّ وَالِ مَنْ وَالَاهُ وَعَادِ مَنْ عَادَاهُ وَانْصُرْ مَنْ نَصَرَهُ وَاخْذُلْ مَنْ خَذَلَهُ»؛ هر که من مولا و فرمانروای اویم علی مولای او است، خدا را دوست بدار آن‌کس که او را دوست دارد و دشمن دار آن‌کس که او را دشمن دارد (حاکم نیشابوری، ۱۴۲۰: ۳/۱۰۹).

کلمات «علی»، «ولی»، «مولی»، «وصی» و همانند آن در دیوان ابن حسام بسیار به کار رفته است. اما این حدیث در تلمیعات دیوان او نیامده است. بیت زیر به نوعی اشاره به همان حدیث دارد:

أَيُّهَا الْإِخْوَانُ بَعْدَ الْهَاشِمِيِّ تَمَسَّكُوا بِالْوَصِيِّ السَّيِّدِ السَّنَدِ الثَّقِيِّ الْمُقْتَدَا (ابن حسام، ۱۳۹۰: ۳۶)

یکی از محوری‌ترین مسائل دیوان ابن حسام خوسفی، بحث جانشینی پیامبر است. او شیعه‌ای راستین است و در ایامی که هنوز مذهب شیعه در ایران، آن گسترده‌گی و رسمیت عصر صفوی را نیافته بود با شجاعت به بیان عقاید خود پرداخته است. او برخلاف

بسیاری از هم‌عصران خود اهل تقیه و پنهان کردن عقیده نبوده است و در زمان حیاتش به شاعری علوی شهرت داشته است. او قصد دارد با آوردن آیات و احادیث در ضمن اشعارش منکران ولایت مولا علی(ع) را به حق دعوت کند و در این مسیر از مرزهای ادب خارج نشده است. در تمام دیوان او سخنی ناپسند حتی نسبت به مخالفانش دیده نمی‌شود. او همان شیوه پیشوایان خود را در پیش گرفته است و با مردم و حتی مخالفان خود با رفق و مدارا برخورد کرده است. گویا به باور او این رفتار انسان‌دوستانه بر دیگران تاثیری عمیق‌تر دارد.

۴-۲-۳. احادیث حضرت علی(ع)

در دیوان ابن‌حسام فقط دو حدیث از حضرت علی(ع) به صورت ملمّع آمده است که مضمون اصلی آن پذیرفتن پند و نصیحت خیرخواهان و اشتغال به امور مهم است؛ دو اصلی که ابن‌حسام در تمام زندگی خود به آن پایبند بوده است.

۱. «طُوبَى لِمَنْ أَطَاعَ نَاصِحاً يَهْدِيهِ وَتَجَنَّبَ غَاوياً يُرْدِيهِ» خوشا به سعادت کسی که از خیرخواهی که او را نصیحت می‌کند، اطاعت نماید و از گمراهی که به هلاکش می‌اندازد، دوری کند (آمدی، ۱۳۸۵: ۲۷۳).

۲. «مَنْ اشْتَغَلَ بِغَيْرِ الْمُهَمِّ ضَيَّعَ الْأَهَمَّ» هرکس به چیزی که مهم نیست بپردازد، آنچه را اهمیت بیشتری دارد از دست می‌دهد (همان: ۳۴۰).

مفهوم این احادیث که مبتنی بر پذیرفتن نصیحت خیرخواهان و اشتغال به امور مهم می‌باشد، دو اصل ثابت زندگی ابن‌حسام است در زندگینامه او می‌خوانیم: «از دهقنت نان حلال حاصل کردی و گاو بستی و صباح که به صحرا رفتی تا شام اشعار خود را بر دسته بیل نوشتی» (سمرقندی، ۱۳۳۷: ۴۹۶).

آفرین بر کف دستم	که از او می‌رسد مرا ادرار
دست من آبله ز کدّ یمین	گر تن آسان شوم، شود دشوار
	(ابن‌حسام، ۱۳۹۰: ۱۵)

طوبی نهال باغ مطیعان رأی توست	فی جَنَّةِ النَّعِيمِ «فَطُوبَى لِمَنْ أَطَاعَ»
	(ابن‌حسام، ۱۳۹۰: ۱۴۲)
عمری که بی ولای تو باشد غرامت است	«مَنْ يَشْتَغِلْ بِغَيْرِكَ فَالْعُمُرُ قَدْ أَضَاعَ»
	(همان: ۱۴۲)

او از تنها قطعه زمینی که در خوسف داشته امرار معاش می‌کرده است. در کوهپایه رچ نیز تاکستانی کوچک داشته که حاصل آن کمکی به زندگانی وی می‌رسانده است؛ اما بر اثر تنگدستی این مختصر نیز به گرو می‌رود (همان: ۱۶). با توجه به همین خصلت‌هاست که او سعی کرده در چند جای دیوان، عین این احادیث را به کمک صنعت تلمیع نقل کند، گویا به زعم او صورت اصلی و عربی این کلام بیشتر بر جان‌ها خواهد نشست.

نتیجه‌گیری

ابن حسام خوسفی در بخش‌های مختلف دیوان خود به مقتضای کلام، سخنانی از اهل بیت (ع) را نقل کرده است. جای دادن احادیث در شعر با توجه به تنگنای وزن و قافیه کار چندان آسانی نیست. برای رهایی از این تنگنا شاعر یا باید از اوزانی خاص استفاده کند و یا تغییراتی در حدیث نقل شده، ایجاد کند. ابن حسام از هر دو راه، بهره برده است. ابن حسام به اصل احادیث بسیار پایبند بوده، اما تغییراتی که در احادیث ایجاد کرده است بیشتر به شکل کوتاه کردن حدیث با حذف قسمت‌هایی از آن است و این کار را به گونه‌ای انجام داده است که در محتوای احادیث خللی ایجاد نشود. او آن‌جا که احساس کرده آوردن اصل حدیث تاثیر بیشتری بر مخاطب دارد از صنعت تلمیع استفاده کرده است. هدف ابن حسام از آوردن تلمیعات حدیثی بیان پنج زمینه معنایی ۱- اوصاف پیامبر (ص) و مقام والای ایشان ۲- اوصاف حضرت علی (ع) ۳- مسأله جانشینی پیامبر (ص) ۴- احادیث پیامبر (ص) ۵- احادیث حضرت علی (ع) است. اگر آثار ابن حسام خوسفی را مدح‌نامه مولا علی (ع) بنامیم، سخنی گزافه نگفته‌ایم. تلمیعات حدیثی دیوان او درباره حضرت علی (ع) به توصیف شخصیت ایشان یعنی علم جامع و شجاعت آن حضرت پرداخته است. یکی از محوری‌ترین مسائل دیوان ابن حسام خوسفی، بحث جانشینی پیامبر است. او برخلاف بسیاری از هم‌عصران خود اهل تقیه نبوده، بلکه در زمان حیاتش به شاعری علوی شهرت داشته است. این شاعر قصد دارد با آوردن آیات، احادیث و روایات در ضمن اشعارش منکران ولایت مولا علی (ع) را به حق دعوت کند و در این مسیر از مرزهای ادب خارج نشده است. در تمام دیوان او یک سخن رکیک و ناپسند حتی نسبت به مخالفانش نمی‌بینیم. او همان شیوه پیشوایان خود را در پیش گرفته است و با مردم (حتی با مخالفان خود) با رفق و مدارا برخورد کرده است. گویا به باور او این رفتار انسان‌دوستانه، تأثیری عمیق‌تر بر دیگران دارد. تعبیر «علی»، «ولی»، «ذوالفقار» و «لافتی» از کلمات کلیدی و پربسامد دیوان ابن حسام خوسفی است. هراندازه که سخن گفتن از علم حضرت علی (ع) برای عالمان و خواص دلپذیر خواهد بود، بیان دلاوری‌ها و پهلوانی‌های آن حضرت برای مردم عادی، جذاب و شورانگیز است. ابن حسام به هر دو نوع مخاطب خود توجه دارد، اما اقتضای روزگار شاعر و کم بودن دانشمندان حقیقی در ایام زندگانی‌اش، سبب شده بیشتر مخاطب عوام را در نظر بگیرد. از همین روست که در دیوان او بیان شجاعت و جنگ‌آوری حضرت بیشتر به چشم می‌خورد.

کتابنامه

- قرآن کریم. (۱۳۹۸). ترجمه حسین انصاریان. مشهد: آستان قدس رضوی.
- آمدی، ابوالفتح. (۱۳۸۵). *غُرَرُ الْحِکْمِ وَ دُرَرُ الْکَلِمِ*. ترجمه لطیف و سعید راشدی. قم: موسسه دارالحديث.
- امینی، عبدالحسین. (۱۳۵۴). *الغدير*. ترجمه محمداقبر بهبودی. تهران: بنیاد بعثت، کتابخانه بزرگ اسلامی.
- بصیری، حمیدرضا. شفیع، سیدروح‌الله. (۱۳۹۱). «بررسی و تحلیل حدیث «سلمانُ مِنّا اهل البيت»». حدیث پژوهی. ش ۷. صص ۲۱۰-۱۶۳.
- پهلوان، منصور؛ شریعتی‌نیاسر، حامد. (۱۳۸۹). «آغاز نبوت». *مطالعات قرآن و حدیث سفینه*. ش ۲۹. صص ۲۹-۱۰.
- حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله. (۱۴۲۰). *المستدرک علی الصحیحین*. تحقیق محمدحمادی دمرdash. بیروت: المكتبة العصریه.
- خالدی، احمد. (۱۳۹۴). «بررسی سند و متن حدیث «لَوْلَاکَ لَمَّا خَلَقْتُ الْآفَلاکَ»». حدیث پژوهی. ش ۱۳. صص ۳۲۸-۳۱۱.
- خبازها، رضا. (۱۳۹۱). «بررسی تطبیقی غزل‌های ملمع جامی با سعدی و حافظ». بهار ادب. س ۶. ش ۱. صص ۱۶۹-۱۵۰.
- خوسفی، محمدبن حسام. (۱۳۶۶). *دیوان اشعار*. تصحیح محمدتقی سالک و احمد احمدی بیرجندی. مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد.
- خوسفی، محمدبن حسام. (۱۳۹۰). *دیوان اشعار*. تصحیح مرادعلی واعظی. بیرجند: حوزه هنری خراسان جنوبی.
- دانش‌پژوه، منوچهر. (۱۳۸۲). «ملمعات، مثلثات یا اشعار دو زبانه و سه زبانه». *متن پژوهی ادبی*. ش ۱۷. صص ۴۵-۳۱.
- رضایی، غلامرضا. (۱۳۹۱). «پژوهشی در حدیث سفینه». *کلام اسلامی*. د ۲۱. ش ۸۴. صص ۱۲۸-۹۵.
- زنگویی، حسین. (۱۳۸۸). *شاعران قهستان*. چاپ دوم. تهران: روزگار.
- سعدی، مصلح‌بن عبدالله. (۱۳۸۴). *سعدی‌نامه (بوستان)*. تصحیح غلامحسین یوسفی. چاپ هشتم. تهران: خوارزمی.
- سمرقندی، دولت‌شاه. (۱۳۳۷). *تذکره الشعراء*. تصحیح محمد عباسی. چاپ اول. تهران: بارانی.
- شریف‌رضی، محمد بن حسین (۱۳۸۶). *نهج البلاغه*. ترجمه سید جعفر شهیدی. تهران:

علمی فرهنگی .

طبرسی، ابوالفضل بن الحسن. (۱۴۱۲). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. تصحیح هاشم رسولی و فضل الله یزدی. بیروت: دارالمعرفه. نسخه دیجیتال.

طبری، محمد بن جریر. (۱۳۶۲). *تاریخ طبری (تاریخ الرسل و الملوك)*. ترجمه ابوالقاسم پاینده. چاپ دوم. تهران: اساطیر.

کرجی، علی. (۱۳۷۹). «جلوه‌های دانش علی(ع)». فرهنگ کوثر. ش ۴۴. صص ۱۷-۱۲.

کزازی، میرجلال‌الدین. (۱۳۸۷). «بدیع، زیبایی شناسی سخن پارسی». چاپ ششم. تهران: مرکز.

کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۹۰). *اصول کافی*. تحقیق و ترجمه حسین استادولی. جلد دوم. قم: دارالتقلین.

مجلسی، محمدباقر. (۱۳۶۸). *بحار الانوار*. بیروت: دارالاحیا و التراث العربی.

مدبری، محمود. (۱۳۷۰). *شرح احوال شاعران بی دیوان*. تهران: پانوس.

مکی خوارزمی، موفق بن احمد. (۱۴۲۱). *المناقب*. تحقیق مالک محمودی. چاپ چهارم. قم: موسسه نشر اسلامی.

موسوی‌الخمنی، روح‌الله. (۱۳۸۸). *صحیفه امام*. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره). نسخه الکترونیک.

مولوی، جلال‌الدین محمد. (۱۳۸۷). *مثنوی معنوی*. تصحیح سعید حمیدیان. چاپ چهارم. تهران: نیکا.

مولوی، جلال‌الدین محمد. (۱۳۸۷). *شرح مثنوی*. کریم زمانی. جلد اول. تهران: چاپ بیست و ششم. اطلاعات.

مولوی، جلال‌الدین محمد. (۱۳۹۵). *غزلیات شمس*. تهران: چاپ اول. کتاب آبان.

مبیدی، رشیدالدین ابوالفضل. (۱۳۷۱). *کشف الاسرار و عده الابرار*. به اهتمام علی اصغر حکمت. چاپ پنجم. تهران: امیرکبیر.

نظامی، الیاس ابن یوسف. (۱۳۸۶). *خمسه نظامی*. تصحیح سعید حمیدیان. چاپ سوم. تهران: قطره.

واعظی، مرادعلی. (۱۳۸۶). «ابن حسام خوسفی؛ پردازشگر عمده شعر مذهبی در قرن نهم». *مطالعات فرهنگی خراسان*، ش ۴. صص ۱۸۳-۱۶۷.

همایی، جلال‌الدین. (۱۳۸۹). *فنون بلاغت و صناعات ادبی*. تهران: اهورا.

